

BISERICA ORTODOXĂ UCRAINEANĂ ÎNTRE RĂZBOI ȘI RENAȘTEREA SPIRITUALĂ. BISERICA ȘI CRIZA MONDIALA

Pr. Prof. univ. dr. habil. Constantin Claudiu COTAN

Universitatea „Ovidius” din Constanța, România,

claudyu_cotan@yahoo.com

ABSTRACT: Ukrainian Orthodox Church between the war and spiritual revival. The Church and the World Crisis.

The war that today saddens the entire humanity started from the ambition of a great military and economic power, Russia, which for three decades does not accept the idea that the Ukrainian people are not identical with the Russian people and that Ukraine is another state that wants to build its own way into history. A similar phenomenon happened years ago through the tragic war in the Balkans, when Serbia could not accept the independence of the Kosovo region and the idea that another people lived there with their own ambitions. The Russian-Ukrainian war has a major impact on the lives of Orthodox believers around the world. We see clerics who bless war and incite hatred towards brothers of the same faith, who have turned into tools of an aggressor state and believe political illusions that have nothing to do with the love of the Savior Jesus Christ. In this study I present the historical events that led to the tragic inter-Orthodox war.

Keywords: war, church, propaganda, patriarch, politics, freedom, religion.

Cine studiază istoria poporului ucrainean va ajunge la concluzia că uneori evenimentele dramatice prin care a trecut în urmă cu zeci de decenii se pot repeta. Ucrainenii au cunoscut stăpânirea poloneză, dar au reușit să-și redobândească multe dintre drepturile pierdute și să ducă o viață religioasă înfloritoare. În momentul conturării unui stat sub conducerea unui hatman, istoria s-a împotrivit, iar ucrainenii au ajuns sub stăpânirea Rusiei. Sub dominația polonezilor, ortodocșii ucraineni au luptat împotriva catolicismului care i-a dezbinat, iar sub stăpânirea rușilor împotriva pravoslavniciei Bisericii a Moscovei care i-a înghițit. Timp de trei sute de ani ucrainenii au dus lupta pentru păstrarea unei identități etnice și a credinței ortodoxe

de tradiție kieveană. Toate încercările lor au fost zdrobite de totalitarismul comunist și de autoritarismul ortodoxiei rusești.

Prăbușirea comunismului a oferit ucrainenilor o a treia șansă de afirmare a propriei lor identități etnice și religioase. După trei decenii de libertate, ucrainenii s-au văzut din nou în fața amenințărilor Moscovei care și-a justificat războiul printr-o așa zisă acțiune militară de denazificare a Ucrainei, folosind aceeași propagandă din perioada celui de-al doilea război mondial. La retorica liderului rus Vladimir Putin s-a adăugat cea a patriarhului Chiril al Moscovei, care spre uimirea Bisericii a binecuvântat agresiunea nejustificată și războiul dintre două popoare ortodoxe. Abandonarea principiilor morale creștine și a învățăturilor evanghelice și îmbrățișarea unei ideologii politice a demonstrat cât de mult poate greși o Biserică care ajunge să fie servitoare a intereselor unui stat abuziv. Astfel, Patriarhia Moscovei a ajuns să fie marginalizată, iar discursul său să fie socotit necreștin. Într-un asemenea moment vedem ortodoxia într-o suferință pe care nu a mai cunoscut-o vreodată. Cu siguranță la încheierea războiului Biserica Ortodoxă va arăta altfel, iar eforturile de reconstruire a imaginii iubirii aproapei va dura mult mai mult decât reclădirea Ucrainei distrusă de armele războiului. Atunci când Biserica susține războiul nedrept, agresiunea împotriva fraților, încălcarea celor mai elementare drepturi umane și chiar negare existenței celuilalt, ea se exclude de la Cina Domnului prin ieșirea din frăția iubirii.

Mitropolitul Timothy Ware ne oferă poate una dintre cele mai clare definiții ale Bisericii. Pentru marele istoric bisericesc, Biserica Ortodoxă este o „familie de Biserici autonome” ținute împreună prin doctrină și împărtășirea din aceleași Sfinte Taine. În cadrul acestei familii, patriarhul Constantinopolului se bucură de „o poziție de onoare deosebită”, dar fiecare Biserică locală autocefală este independentă. Cu toate că teritoriile acestor biserici locale trec uneori granițele statale, multe sunt biserici naționale. Într-adevăr, odată cu apariția statului-națiune în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, problema relației dintre națiune și religie a apărut în cadrul ortodoxiei, nu fără să provoace tulburări. Patriarhul Constantinopolului s-a confruntat în secolul al XIX-lea cu solicitări pentru autonomie bisericească sau autocefalie în România, Bulgaria și Serbia state nou formate. Deși Patriarhia a recunoscut în cele din urmă autocefalia acestor biserici, în 1872, în conflictul religios cu Bulgaria, a condamnat etnofileismul care proclamase autocefalia bisericească pe principii etnico-naționale în do-

rința mai largă a dobândirii independenței naționale. Această chestiune a relației dintre Biserică și națiune va apărea din nou după Primul Război Mondial când marile imperii s-au prăbușit. Aceleași provocări s-au făcut vizibile după dezintegrarea Uniunii Sovietice în 1991. În noul context politico-religios hotărârile canonice ale unor sinoade ecumenice și locale care abordează tema jurisdicțiilor bisericești au fost folosite pentru justificarea proclamării autonomiei sau autocefaliei¹. O problemă pe care unul dintre marii canoniși Theodore Balsamon o accepta și o vedea în secolul al XII-lea cu detașare precizând că „în vechime, toți mitropoliții eparhiilor erau autocefali”².

În acest complicat ansamblu de decizii politice și canonice se încadrează astăzi dezbaterea religioasă din Ucraina care pe fondul vechilor dispute cu Moscova și a actualului război a determinat adoptarea unor măsuri care vor schimba definitiv imaginea Bisericii Ortodoxe. Dacă creștinismul s-a răspândit în rândul rușilor pornind de la Kiev, cu timpul evenimentele politice au schimbat statutul vechii mitropolii. Decăderea Kievului a determinat mutarea mitropoliei la Moscova. Chiar de atunci, tendințele separatiste s-au manifestat imediat în sudul și în vest teritoriului ucrainian. Principii acestor ținuturi supuși suzeranității regelui Poloniei și a marelui prinț al Lituaniei, au cerut Patriarhiei Ecumenice și au obținut crearea unei mitropolii distincte. În primul rând, este important să ne amintim că migrația mitropoliților din Kiev pe teritoriul rusesc la începutul secolului al XIV-lea a lăsat pământurile ucrainene fără un conducător bisericesc rezident. Autocefalia Bisericii Ortodoxe Ruse a fost proclamată ca urmare a alungării mitropolitului Isidor, care acceptase uniația la Conciliul de la Ferrara-Florența (1438-1439). Ca răspuns, în 1448, rusul Iona a fost desemnat mitropolit al Moscovei.

La mijlocul secolului al XV-lea, odată cu proclamarea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Ruse, Mitropolia Kievului a intrat sub jurisdicția patriarhului de Constantinopol, având autoritate peste teritoriile ucrainene și bieloruse. Ucrainenii ortodocși au cunoscut o altă realitate politică și culturală față de Rusia moscovită. Prin contactul cu creștinătatea latină,

1 Liviu Stan, „Despre autocefalie”, în *Orthodoxia*, nr. 3, 1956, p.387.

2 Nicolae Dură, „Forme și stări de manifestare a autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române de-a lungul secolelor. Mărturii istorice și canonice”, în *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1985, p.291.

ortodocșii ucraineni au cunoscut Reforma protestantă și Contrareforma catolică. Separate politic de Moscova, provinciile care vor constitui mai târziu Ucraina au avut o istorie diferită. Mitropolitul Isidor și-a păstrat o autoritate în aceste ținuturi controlate de Polonia. Eparhiile ortodoxe ucrainene au fost independente, dar supuse presiunilor regilor catolici polonezi, care aveau posibilitatea de a numi preoți și episcopi și de a administra unele bunuri ale Bisericii. Un rol deosebit în păstrarea ortodoxiei l-au avut frățiile ortodoxe, asociații care patronau biserici și școli susținătoare ale culturii și artei.

Situația politico-religioasă a ortodocșilor din regatul polono-lituanian s-a îngreunat ca urmare a intensificării propagandei catolice ce a dus la dezbinarea ortodocșilor și formarea Bisericii Greco-Unite după tratatul religios de la Brest-Litovsk (1596)³. Greco-catolicii au început să preia episcopii, bisericile și mănăstirile ortodoxe. Cu toate că sperau la un statut politico-religios asemănător cu cel al catolicilor polonezi, ierarhii greco-catolici nu au fost primiți ca membri ai Seimului, iar preoții nu s-au bucurat de drepturile pe care le aveau clericii catolici. Clerul uniatic a protestat într-un memoriu adresat papei pentru a arăta tratamentul la care erau supuși de autoritățile poloneze. Nobilimea ortodoxă, susținută de cea protestantă, a ajuns să ceară respectarea drepturilor etnico-religioase. Din nefericire doar la Lvov se mai găsea o episcopie ortodoxă nerecunoscută de statul polonez catolic. În această situație se impunea formarea unei noi ierarhii ortodoxe în Polonia. Încercarea de a limita efectele propagandei greco-uniatică a determinat Patriarhia Ecumenică să trimită în Polonia ca exarh pe Nichifor Cantacuzino și pe arhimadritul Chiril Lucaris. Cei doi tineri preoți au activat imediat după Conciliul de la Brest, fiind ajutați și de prințul ortodox Constantin de Ostrov. La intervenția regelui Sigismund al III-lea Vasa (1587-1632), Nichifor a fost condamnat la moarte, iar Chiril a fost expulzat din țară.

Ierarhia ortodoxă din Regatul polono-lituanian a fost restaurată de patriarhul Teofan al Ierusalimului, cel care la hirotonit la Moscova pe patriarhul Filaret (1619-1633). Toți ierarhii răsăriteni erau interesați de

3 Actul de la Brest-Litovsk a fost acceptat de papa Clement al VIII-lea care a anunțat astfel formarea Bisericii Greco-Unite din Polonia (23 decembrie 1596). În anul următor s-a ținut un al doilea Conciliu la Brest-Litovsk (octombrie 1596), care a recunoscut și el unirea cu Roma (Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press, 1968, p. 263).

reorganizarea Mitropoliei Kievului. Patriarhul Teofan al Ierusalimului, sub protecția cazacilor și a hatmanului zaporojean Petru Sahajdachny, a hirotonit episcopi în toate localitățile importante care aveau un număr mare de ortodocși⁴. După restabilirea ierarhiei ucrainene, Teofan a aruncat anatema asupra Bisericii Greco-Catolice, dar a interzis printr-un document special și războiul dintre cazaci și Moscova. Tensiunile dintre ortodocși, catolici și greco-catolici vor fi de acum permanente în Regatul polonez, fiind într-o oarecare măsură și una dintre cauzele dezmembrării Poloniei de la sfârșitul secolului al XVIII-lea⁵.

În acest ansamblu complicat, un rol special l-au avut unele familii boierești din Moldova, care au cultivat bune relații cu familii nobiliare poloneze cu care au ajuns să se înrudească. Pe moșiile moștenite în Polonia și Lituania sau în teritoriile ucrainene aceste familii au ridicat biserici și au sprijinit pe ortodocși. Boieri, precum marea familie a Movileștilor, au rămas cunoscuți în istorie ca susținători ai fraților ortodoxe, mai cu seamă a celei din Lvov, acolo unde Alexandru Lăpușneanu și domnitorii Movilești au ridicat o frumoasă biserică.

Odată cu semnarea actului de uniune la Brest-Litovsk (1596), propaganda catolică susținută de iezuiți a trecut la organizarea unor colegii la Lvov (1608), Comenița și Bar (1636). La Colegiul Catolic de la Bar și-a făcut studiile și eruditul cronicar Miron Costin. Contra acestei propagande se va ridica mai târziu mitropolitul Petru Movilă (1633-1646), care a înființat Academia kieveană⁶. În această situație sesizăm încercarea cercurilor ortodoxe de a se reorganiza pentru a rezista Contrareformei catolice. Pentru pregătirea clerului, iezuiții și piariștii ai ridicat seminariile în aproape fiecare eparhie și au înființat școli catolice pentru pregătirea fiilor nobililor. Pentru consolidarea unei rezistențe prin credință și cultură, ortodocșii ucraineni au dat viața *Academiei Ostrogski*, care a funcționat doar câțiva ani.

4 Antonie Mironowicz, „The Activities of the Patriarch Teofanes III in the Polish-Lithuanian Commonwealth, in *The Orthodox Church in the Balkans and Poland, Connections and Common Tradition*, Bialistok, 2007, p. 81.

5 Daniel Tollet, „Les tentatives de suppression du rite grec dans la Confederation polono-lituanienne a la fin du XVIIe siecle et au debut du XVIIIe siecle, in *The Orthodox Church in the Balkans and Poland*, pp. 117-129; Vezi Emanoil Băbuș, „Uniatismul european. Bilanț și perspectivă”, in *Studii Teologice*, nr.1-2, 2003, pp. 36-49.

6 Antonie Mironowicz, *The Orthodox Church in Poland*, The monastery in Supraśl-Bialystok, 2005, p. 79.

Comunitățile ortodoxe din Polonia s-au bucurat de ajutorul dat de mitropolitul Petru Movilă al Kievului, care a obținut printr-o serie de demersuri abile, după ce sprijinise alegerea regelui Vladislav al IV-lea, *articolele de pacificație*, prin care ortodocșii au redobândit libertatea confesională, drepturi de a-și ridica biserici, instituții filantropice și tipografii. Academia din Kiev care folosea sistemul de învățământ occidental european a devenit un centru de cultură cu o puternică influență în lumea ortodoxă. Țările Române au fost direct implicate în acest mare plan de revitalizare a vieții religioase ortodoxe inițiat de mitropolitul kievean, de la care au primit tot sprijinul⁷.

Cunoscător al culturii occidentale, Petru Movilă a realizat o sinteză excepțională, care a marcat cultura ucraineană⁸. Un critic al teologiei protestante, Petru Movilă a păstrat permanent contacte cu greco-catolicii și romano-catolicii. El vedea unitatea creștină ca rod al acceptării aceluiași Dumnezeu mântuitor, nu ca rezultat al unei fuziuni totale. Considera că Biserica Greacă și cea Latină sunt surori și au păstrat în principiu aceleași dogme. Proiectul de unire a celor două Biserici elaborat de Petru Movilă a fost discutat serios la Roma în 1645. Chiar și urmașul său, mitropolitul Silvestru (1647-1657) ar fi dorit să continue dialogul, care a fost însă întrerupt din pricina schimbărilor politice⁹.

Constituirea statului ucrainean sub conducerea hatmanului Bogdan Hmielnițchi (1648-1657) a recunoscut ortodoxia ca religie oficială. Conflictele dintre Polonia și Rusia au implicat și Ucraina care s-a divizat, după afinitățile religioase și culturale, în partea occidentală apropiată Poloniei și cea orientală fidelă Moscovei. Mitropoliții Josef Nelinbovici (1663-1675) și Antonie Vinițki (†1679) au susținut apropierea de Poloniei. Regiunea orientală a fost condusă de un *locum tenens*, Lazăr Barancovici și de urmașii săi. Cu toată opoziția hatmanului Ioan Mazepa, teritoriile ucrainene au intrat în componența Rusiei condusă de țarul Petru cel Mare.

După alegerea mitropolitului Gheodon (1685-1690), Biserica Ortodoxă Kieveană a fost anexată la Patriarhia Moscovei (1686). Scaunul mitropolitan de Kiev a fost ocupat până în secolul al XVIII-lea de ucraineni, dar din secolul al XIX-lea, mitropoliții de Kiev au fost ruși, care au susținut

7 Demir Dragnev, „Evoluția relațiilor politice româno-polone în lumina unei noi publicații de documente”, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 2002, nr. 1-2, pp. 66-69.

8 Alexander Schmemmann, „Russian Theology: an introductory survey”, în *St. Vladimir's Theological Quarterly*, vol. 16, number 4/1972, p. 186.

9 Alexander Schmemmann, „Russian Theology: an introductory survey”, p. 189.

rusificarea Bisericii. Această situație a continuat până la Revoluția bolșevică din 1917. La cea de-a doua împărțire a Poloniei, din 1795, majoritatea teritoriilor din Ucraina occidentală au intrat în componența Rusiei, fiind populația forțată să revină treptat la Biserica Ortodoxă. Doar Galiția, posesiune a Austriei, a păstrat o Biserică Greco-Catolică care s-a reorganizat în 1807 sub denumirea de Mitropolia de Galiția cu sediul la Lvov¹⁰.

Organizarea Bisericii Ortodoxe din timpul țarului Petru cel Mare i-a transformat pe clerici în funcționari publici legați de stat prin jurământul făcut față de țar. Ucrainenii au căutat pe care pașnică eliberarea de sub controlul țarist, dar integrarea politică și culturală a elitei ucrainene în sfera politică de la Moscova a provocat o subminare a tradițiilor religioase ucrainene. Fenomenul s-a făcut vizibil și în Biserică, atât în arhitectura religioasă cât și în promovarea limbii ruse prin tipăriturile religioase. Pe măsură ce Biserica a devenit subordonată statului rus și instrument al rusificării și susținerii ideologiei imperiale, era firesc ca ascensiunea culturii moderne ucrainene și a sentimentul naționalist ucrainean din secolul al XIX-lea să provoace o adevărată coliziune cu statul rus.

La începutul secolului al XX-lea, atât în Rusia, cât și în Ucraina, s-a dezvoltat o mișcare de revitalizare a vieții religioase și de înlăturare a birocrăției care guverna Biserica. Dacă în Rusia reforma a rămas la nivelul unei controverse între reformatori și conservatori, în Ucraina aceasta a îmbrăcat haina naționalismului. De-a lungul secolelor XIX și XX, mișcările de reformare a vieții spirituale și de îmbunătățire a situației materiale a poporului ucrainian au determinat o cultivare a patriotismului ucrainian și o dură opoziție față de încercările de rusificare promovate de statul țarist. Totuși, majoritatea ierarhilor și călugărilor din Ucraina erau atașați regimului țarist profitând de beneficiile oferite. Reformatorii, care au căutat revizuirea cărților liturgice prin reintroducerea limbii ucrainiene și o reorganizare a Bisericii, proveneau în mare parte din clericii de mir din diferite parohii. Reformatorilor au căutat utilizarea limbii ucrainene în predici, în texte religioase și liturgice și o reorganizare a conducerii Bisericii.

Abdicarea țarului Nicolae al II-lea a accelerat mișcarea de independență din Ucraina, prin înființarea Radei ucrainiene, care a proclamat autonomia. La Kiev vocile unor clerici cereau ca Biserica să se separe de Moscova. În octombrie 1917 a luat ființă Rada bisericească alcătuită din

10 Alexander Schmemmann, „Russian Theology: an introductory survey”, p. 191.

clerici și mireni. Mitropolitul Vladimir de Kiev se găsea în acea perioadă la Moscova unde, din luna august, erau deschise lucrările Marelui Sobor. În timpul acestui sinod a fost discutată și situația Bisericii Ortodoxe din Ucraina, unde urma să fie trimisă o delegație sinodală care să discute cu puterea politică. Rada bisericească a hotărât susținerea autocefaliei, dar un sinod întrunit în ianuarie 1918, la care au participat și reprezentanții Patriarhiei Moscovei, sub președenția mitropolitului Vladimir, a hotărât păstrarea legăturilor bisericești cu Moscova și acceptarea traducerii în limba ucraineană a textelor liturgice. În mod surprinzător, sinodul din 1918 a adoptat autonomia în loc de autocefalie. În fruntea Radei ucrainene a ajuns Simeon Petliura, care i-a susținut pe autocefaliști ucrainieni dornici să rupă relațiile cu Patriarhia Moscovei. Situația din Ucraina s-a complicat când forțele militare bolșevice au reușit să ocupe Kievul, mitropolitul Vladimir fiind executat după o sumară judecată. Într-o atmosferă de totală nesiguranță mulți ierarhi și preoți ucraineni au ales calea exilului.

Marele Sobor din 1917, care a reînființat Patriarhia Moscovei, nu a reușit să ofere Bisericii un drum clar pe care să meargă în noul secol. În Ucraina, care se dorea liberă după prăbușirea țarismului, se dorea și independența față de Patriarhia Moscovei¹¹. Totuși nu toți ucrainenii au urmat același drum. S-a produs astfel o ruptură în Biserica Ortodoxă Ucraineană, disputa religioasă fiind dusă de două grupări, cea a autonomiștilor, care erau proruși și cea a autocefaliștilor susținători ai independenței și formării statului ucrainean¹². În 1921, în cadrul unui consiliu bisericesc, autocefaliștii au fondat Biserica Ortodoxă Autocefală Ucraineană. Lupta pentru dobândirea autocefaliei a fost dusă de arhimadritul Vasile Lipkivski.

Majoritatea preoților ucraineni au rămas fideli Patriarhiei Moscovei, o ruptură față de aceasta fiind văzută ca schism și chiar erezie. Rada bisericească a căutat intens un ierarh care să conducă mișcarea de autocefalie și să hirotonească pe preoții ucraineni. La 21 octombrie 1921, arhimadriții Vasile Lipkivski și Nestor Saraievski au fost hirotoniți episcopi de către alți preoți, după un așa-zis model alexandrin. Deși hirotoniile acestora și ale altor clerici nu au fost canonice, între 2000 și 3000 de parohii au trecut sub jurisdicția Bisericii Ortodoxe Ucrainene Autocefale. Cu toate acestea,

11 Nicholas E. Denysenko, *The Orthodox Church in Ukraine: A Century of Separation*, Cornell University Press, Northern Illinois Press, 2018.

12 Alexander Schmemmann, „Russian Theology: an introductory survey”, p. 192.

mulți ucrainieni ortodocși, chiar dacă simpatizau cu ecleziologia conciliară a noii Biserici și cu orientarea culturală ucraineană, au refuzat să se alăture autocefaștilor deoarece considerau că ar încălca canoanele bisericești și succesiunea apostolică prin alcătuirea unui ritual de hirotonire a episcopilor fără participarea altor episcopi. Astfel, Biserica Ortodoxă Autocefală Ucraineană a rămas nerecunoscută de alte Biserici ortodoxe. Situația s-a tensionat și mai mult atunci când Patriarhia Ecumenică a acordat în 1924 autocefalia Bisericii Ortodoxe din Polonia. Doi ani mai târziu chiar Biserica Ortodoxă Autocefală Ucraineană a protestat față de gestul patriarhului ecumenic. Pe de altă parte s-a afirmat că Biserica Ortodoxă Ucraineană și-a ales propriul drum prin voința poporul ucrainean și alegerea propriului mitropolit și nu mai era necesar să primească autocefalia din partea Patriarhiei Ecumenice. Autoritățile comuniste au hotărât însă desființarea acestei Biserici în 1930, Lipkivski fiind arestat în 1937 și împușcat¹³. Astfel, Biserica Ortodoxă Autocefală Ucraineană și-a încetat existența.

Decizia lui Stalin din 1928 de a colectiviza gospodăriile țărănești a provocat ruinarea țărănimii, milioane de țărani luând drumul lagărelor. În multe sate această acțiune a lovit în preoți și în lăcașurile de cult. Dramatică a devenit situația țăranilor ucraineni loviți de foamete, când milioane de ucraineni au pierit de foame din pricina deciziilor economice adoptate de regimul comunist. Exterminarea populației ucrainene a fost un program politic adoptat de rușii bolșevici pentru a impune rusificarea Ucrainei. Au pierit în acest genocid aproape trei milioane de ucraineni, crime pe care ucrainenii nu le-au uitat nici astăzi.

Regimul stalinist a supus populația ucraineană unei persecuții religioase dure. De aceea, Biserica Ortodoxă Ucraineană a susținut lupta împotriva Moscovei în anii celui de-al doilea război mondial. Sub stăpânirea germană, care dorea controlul teritoriilor ocupate, Biserica Ortodoxă Ucraineană a cunoscut libertatea. Un Sobor ucrainian din 1942 a proclamat autocefalia Bisericii care a fost anulată în mai 1944, când se întrededa victoria clară a Moscovei împotriva nazismului. În Ucraina au funcționat în această perioadă două Biserici paralele, Biserica Ortodoxă Ucraineană Autonomă sub jurisdicția Patriarhiei Moscovei și Biserica Ortodoxă

13 Sofia Senik, „Biserica Ortodoxă din Ucraina în secolul XX”, în *Biserica Ortodoxă din Europa de est în secolul XX*, coord. Christine Chaillot, trad. Liliana Donose Samuelsson, București, Editura Humanitas, 2011, pp. 364-365.

Ucraineană Autocefală care a luat naștere în urma unui sobor din februarie 1942¹⁴. Spre deosebire de acțiunea lui Lypkivski din 1921 care se auto-consacraseră mitropolit și conducător al ortodocșilor ucraineni autocefali, în 1942, episcopii autocefaliști erau din rândul celor hirotoniți canonic înainte de război. Problemele au apărut când s-a hotărât primirea în cler a celor hirotoniți necanonic după 1921, fără a fi rehirotoniți. La rândul său, Comandamentul German se opunea uniții religioase ucrainiene care ar fi putut constitui o puternică opoziție politică. Într-o astfel de conjunctură politică, Mstyslav Skrypnyk, hirotonit de Policarp Sykorski, a devenit liderul politic al Bisericii, el fiind nepotul lui Petliura, fondatorul mișcării național-socialiste din Ucraina și conducătorul guvernului ucrainian din 1918¹⁵.

Pactizarea episcopului Policarp de Vladimiro-Volinsk, liderul autocefaliștilor ucraineni, cu ocupații germani a determinat critica mitropolitului Nicolae al Kievului și Galiției și pe cea a patriarhului Serghie. Episcopul Policarp, numit acum arhiepiscop de Luțk și Korel, a proclamat autocefalia Bisericii Ucrainene și a încercat chiar traducerea cărților bisericesti din slavonă în ucraineană. Mitropolit Serghei al Moscovei l-a acuzat pe Policarp că a creat o alianță cu fasciștii și că a trădat interesele poporului ortodox. Pentru Moscova autocefaliștii ucrainieni nu numai că erau schismatici, dar erau văzuți în acest moment și ca aliați ai fasciștilor.

Pe baza acestei situații politice și religioase din Ucraina celui de-al doilea război mondial și-a construit Vladimir Putin discursul său de susținere a intervenției militare în Ucraina. Pentru liderul de la Moscova alianța Ucrainei cu Occidentul înseamnă o trădare a Rusiei și o alianță cu nazismul. Astfel, Moscova vrea să reediteze ofensiva Armatei roșii în teritoriile ucrainene.

Evenimentele din 1917 și 1942, au oferit Bisericii Ortodoxe din Ucraina desprinderea de Moscova. Dacă teritoriile ucrainene au intrat sub jurisdicția Patriarhiei Moscovei în secolul al XVII-lea, în secolele următoare s-a căutat mereu ocazia independenței. Impunerea jurisdicției Patri-

14 Constantin Claudiu Cotan, „Russian-Ukrainian Conflict and the Orthodox Church”, în *International Conference: Globalization, International Dialogue and National Identity*, 2nd Edition (GIDNI 2), Târgu Mureș, Petru Maior University, Editura Arhipelag XXI, 2015, pp. 45-57.

15 Dimitry Pospelovsky, *The Orthodox Church in the History of Russia*, St. Vladimir's Seminary Press, 1998, p. 283.

arhiei Moscovei în 1686 a declanșat o luptă permanentă pe care ucrainenii ortodocși au dus-o generație după generație prin păstrarea unei identități naționale și prin rezistența la politica de înglobare și uniformizare dusă de Biserica Ortodoxă Rusă. Scrisoarea patriarhului ecumenic Dionisie al IV-lea prin care se cere ca Moscova să hirotonească pe mitropolitul Kievului, care însă continua să-l pomenească în diptice pe patriarhul ecumenic al Constantinopolului, este folosită astăzi în disputele canonice dintre Patriarhia Ecumenică și Patriarhia Moscovei, fiecare interpretând documentul în propriile avantaje. Observăm în aceste dispute și o susținere politică de care se folosește Patriarhia Moscovei, susținere care a fost prezentă mereu în spațiul rusesc, chir și anii comunismului când clerul ortodox a ajuns la un *modus vivendi* cu regimul totalitar comunist.

Prin Tratatului de la Pereiaslav din 1654 și prin solicitarea Patriarhiei Ecumenice din 1686, Rusia și-a justificat ascendența asupra Kievului. Moscova a folosit această poziție de forță pentru a trece la rusificarea ucrainenilor, la uniformizarea cultului liturgic și la impunerea limbii slavone bisericești în cult și a limbii ruse în școli. Moscova a interpretat evenimentele din 1654 și 1686 ca fiind restaurarea vechii Rusii nevoită să treacă prin lungile perioade de separare din cauza invaziei mongole, a expansiunii poloneze și a agresiunii suedeze. La rândul său Kievul interpretează aceste evenimente ca fiind pașii înrobirii țariste a Ucrainei și a Mitropoliei Kievului.

După înfrângerea Germaniei, ierarhii ucraineni antisovietici au emigrat în Europa și SUA. De la încheierea războiului și până în 1980 în Ucraina a funcționat o singură Biserică, Biserica Ortodoxă Rusă¹⁶. În 19 feb. 1954, Rusia a cedat Ucrainei teritoriul Crimeii fără a se fi făcut un referendum, ci doar prin decizia Sovietului Suprem al URSS-ului, când la conducerea statului era Nikita Hrusciov.

Transformările politice promovate de Gorbaciov, au lansat ideea libertății religioase. Sărbătorirea a o mie de ani de la creștinarea rușilor, eveniment care a arătat rolul Kievului, a impulsionat pe ucraineni în mișcarea de independență religioasă față de Moscova. Biserica Ortodoxă Ucraineană și-a proclamat autocefalia la 19 septembrie 1988, în biserica Sf. Apostoli Petru și Pavel din Lvov și a fost proclamat patriarh pe Mstislav, mitropolitul diasporei ucrainene din SUA. Frământările politice care au urmat pră-

16 Al. Soljenitîn, *Chestiunea rusă la sfârșit de secol XX*, București, Editura Anastasia, 1995.

bușirii comunismului au afectat profund viața bisericească. În această luptă pentru afirmarea identității naționale au apărut pe teritoriul Ucrainei trei Biserici, care își revendicau dreptul și autoritatea de a reprezenta poporul. Libertatea religioasă oferită de Gorbaciov, ca și independența politică proclamată la 24 august 1991 au schimbat cadrul politic în care trăiau ucrainenii. După anul 1990 Biserica Ortodoxă din Ucraina a trecut printr-o serie de evenimente dramatice ce au dus la dezmembrarea sa rezultând în final mai multe grupări ortodoxe: Biserica Ortodoxă Ucraineană-Patriarhia Moscovei, Biserica Ortodoxă Ucraineană-Patriarhia Kievului și Biserica Ortodoxă Ucraineană Autocefală¹⁷.

După căderea comunismului ieșit la iveală tensiunile interetnice din Ucraina. În luna mai a anului 1992 Crimeea a acceptat să facă parte din Ucraina. Curând au apărut primele proteste anti-ucrainene ale unei populații dominant rusești. În noiembrie 2013 au început protestele anti-rusești în toată Ucraina, iar președintele Viktor Ianukovici, un filo-rus, a cerut Rusiei să trimită trupe în Crimeea. Ocupată de trupele rusești, Crimeea a fost integrată Rusiei în urma unui presupus referendum. Protestele Euromaidan din centrul Kievului l-au determinat pe Ianukovici să fugă în Rusia, situația politică din Ucraina degenerând într-un război civil alimentat de Rusia și tensionat de intervențiile diplomatice ale Occidentului.

Pentru rezolvarea problemei canonice ivite în Ucraina a intervenit Patriarhia Ecumenică, care a militat pentru recunoașterea canonicității Bisericii Ortodoxe Ucrainene-Patriarhia Kievului alături de Biserica Ortodoxă Ucraineană-Patriarhia Moscovei. Implicarea Patriarhiei Ecumenice a dus la recunoașterea, în 2018, a două Bisericii canonice în Ucraina. Gestul Patriarhiei Ecumenice a determinat reacția Patriarhiei Moscovei care a rupt comuniunea. Statul ucrainian a devenit la rândul său un jucător principal în aceste dispute prin susținerea Bisericii Ortodoxe Ucrainene-Patriarhia Kievului. Moscova la rândul său vedea rezolvarea situației prin revenirea la vechea formă juridico-canonică de dinainte de 1990.

Problemele de ordin ecclesiologic-canonic au constituit de-a lungul ultimului secol și jumătate o realitate de care s-a lovit Biserica Ortodoxă. Două chestiuni se ridică în mod evident în urma actualei situații tensionate din lumea ortodoxă: autoritatea Patriarhiei Ecumenice și lipsa unor

17 Constantin Claudiu Cotan, *Biserica și statul. Biserica Ortodoxă în secolul al XX-lea*, Iași, Editura Vasiliana'98, 2009, pp. 130-131.

proceduri acceptate pentru recunoașterea autocefaliei unei Biserici locale. Acest lucru se observă astăzi în contextual evenimentelor din Ucraina. Patriarhia Ecumenică nu a fructificat momentele ivite în anii Marelui Război și nici în timpul celui de-al doilea Război Mondial. Lipsa de atitudine a dus la întârzierea autodeterminării naționale a ucrainenilor. Pe de altă parte vedem, atât în cazul Ucrainei cât și în cazul Bisericilor Ortodoxe din Balcani, o imixtiune brutală a autorităților politice în viața religioasă. Statul a deliberat în final în probleme legate de ecclesiologie și canonicitate în cazul Bisericii Ortodoxe din Bulgaria, Serbia, Grecia și România. Aceste dispute i-a plasat pe laici în postura de participanți direcți la conflictelor bisericești de care de altfel nici nu le păsa.

Perioada războiului rece a produs lichidarea coercitivă a Bisericii Ortodoxe Ucrainene Autocefale după metodele represive ale anilor '20. Patriarhia Moscovei a salutat reuniunea Ucrainei cu Rusia, produsă în 1654 prin eliberarea de sub *fascismul politic și prozelitismul catolic*. Revenirea Bisericii Ortodoxe din Ucraina la Patriarhia Moscovei s-a făcut la pseudo-sinodul din Lvov, printr-un discurs ținut de arhiepiscopul de Uzhhorod și Mukachevo și publicat în *Pravoslavnij Visnyk* în 1969. Arhiepiscopul a lăudat Tratatul lui Pereiaslav din 1654 pe care îl socotea un rezultat al evoluției istorice și a revenirii Ucrainei la Rusia. Tot el considera că prin victoria armatei sovietice s-a pus capăt diviziuni bisericești prin revenirea greco-catolicilor la Patriarhia Moscovei. La rândul lor, Bisericile ucrainene din Canada și Statele Unite au folosit retorica războiului rece în încercarea de a exploata în scop naționalist persecuția religioasă a greco-catolicilor și pe cea a autocefaliștilor ucraineni. Treptat autocefaliștii ucraineni din exil și-au consolidat relațiile cu Patriarhia Ecumenică. Cu ocazia *Mileniului Creștin* (1988), ucrainenii din SUA l-au delegat ca participant la evenimentele de la Kiev, pe episcopul Isaia. Patriarhia Ecumenică a recunoscut organizarea ucrainenilor din exil în Biserica Canadei (în 1990) și Biserica Americană (în 1995) prin concelebrarea Sfintei Euharistii. Patriarhul Aleksei al II-lea a scris în semn de protest patriarhului Bartholomeu considerându-i pe ucrainenii autocefaliști ca fiind ereticii din 1921.

Dacă în cel de-al doilea război mondial Biserica Ortodoxă din Polonia a avut un important rol în desfășurarea evenimentelor din Ucraina, după 1990 rolul a fost preluat de Patriarhia Ecumenică. O serie de evenimente au pregătit evenimentele religioase din Ucraina, în special declinul Uniunii Sovietice și independența politică a Ucrainei. Un sinod din 1990,

întrunit la Moscova, a oferit Bisericii Ortodoxe din Ucraina un larg statut de autonomie. Din nefericire în fruntea acesteia se găsea exarhul Filaret, un colaborator al KGB-ului. Sinodul episcopilor din Moscova din 1992 a examinat problema autocefaliei Bisericii Ortodoxe Ucrainene, în urma căruia lui Filaret i s-a cerut demisia având în vedere trecutul său nedemn pentru un ierarh. Președintele ucrainean Leonid Kravciuk l-a susținut, iar Filaret a respins demisia. Un sinod din Harkov l-a depus pe Filaret, în locul său fiind ales mitropolitul Vladimir Sabodan de Rostov. Filaret a fost caterisit și de un sinod întrunit la Moscova în același an, dar cu toate acestea a rămas în fruntea Bisericii Ortodoxe Ucrainene-Patriarhia Kievului atașată guvernelor de la Kiev care solicitau independența și integritatea Ucrainei. Patriarhia Kievului este condusă astăzi de Epifanie Dumenko, care l-a înlocuit pe nonagenarul Filaret. Astăzi în fruntea Bisericii Ortodoxe Ucrainene care ține de Patriarhia Moscovei se află patriarhul Onufrie, care l-a înlocuit pe fostul mitropolit Vladimir Sabodan. Biserica Ortodoxă Ucraineană care a acceptat păstrarea legăturilor cu Patriarhia Moscovei a fost permanent supusă atacurilor venite din partea Bisericii Ortodoxe Ucrainene-Patriarhia Kievului, a deputaților și susținătorilor autocefaliei bisericești ucrainene. Onufrie a susținut păstrarea jurisdicției Patriarhiei Moscovei și cu toate conflictele interetnice care devastau Ucraina.

Diferențele culturale și sociale dintre Ucraina Occidentală și cea Orientală, precum și cele religioase date de existența unor minorități catolice și greco-catolice în regiunile vestice, îngreunează o viitoare pace. Ucraina Occidentală dorește integrarea europeană, iar Ucraina Orientală unitatea politică cu Rusia, așa cum s-a întâmplat cu Crimeea. Probabil că aceste tensiuni vor duce în final la divizarea Ucrainei.

După anul 1990 în Ucraina a funcționat și Biserica Ortodoxă Ucraineană Autocefală condusă de Mstislav Skripnik, ales patriarh de autocefaliștii ucraineni, după ce condusese Biserica Ortodoxă Ucraineană Autocefală din SUA. După moartea lui Mstislav Skripnik (+1993), a fost ales ca patriarh Vladimir (+1995), care a trecut de partea Bisericii Ortodoxe Ucrainene-Patriarhia Kievului. În noua situație, autocefaliștii l-au numit ca patriarh pe Dimitrie Jarema, iar în 2003 pe Metodie Kudreakov de Ternopil. La 15 dec. 2018, în catedrala Sfânta Sofia din Kiev, s-a consemnat unirea Bisericii Ortodoxe Ucrainene Autocefale cu Biserica Ortodoxă Ucraineană-Patriarhia Kievului, condusă de acum de patriarhul Epifanie Dumenko.

Kravciuk l-a susținut pe Filaret și Biserica Ortodoxă Ucraineană-Patriarhia Kievului. Puterea politică de la Kiev instaurată după alegerea noului președinte Leonid Kucima a avut aceeași atitudine. Patriarhul Filaret a declarat de multe ori că preoții afiliați Patriarhiei Moscovei îi sprijină pe separatiștii ucraineni și politica Rusiei din provinciile Donetsk și Luhansk, ceilalți ortodocși fiind persecutați și alungați din aceste teritorii. Prigoane asemănătoare ar fi suferit și ortodocșii ucraineni din Crimeea anexată de Rusia. În timpul Sfintei Liturghii de multe ori, Petro Poroșenko, noul președinte al Ucrainei, a stat alături de patriarhul Filaret, arătând prin gestul său că este un apărător al Bisericii Ortodoxe Ucrainene-Patriarhia Kievului și al independenței Ucrainei.

Prăbușirea URSS-ului și proclamarea independenței Ucrainei au fost percepute de Moscova ca adevărate catastrofe politice. Acțiunile politice ale Kievului, precum Revoluția portocalie, au fost privite cu suspiciune de Moscova. Ca rezultat, președintele Viktor Ianukovici, un filorus, a fost înlăturat printr-o revoluție violentă, care din nefericire a degenerat într-un război civil alimentat de Rusia după cucerirea Crimei. În confruntările politice și militare a intervenit și Biserica Ortodoxă, care la rândul ei a suferit din cauza jocurilor politice. Treptat naționalismul și extremismul au acaparat interesul tineretului ucrainean conștient că o apropiere politică față de Rusia duce inevitabil la pierderea democrației și a libertății. În timpul revoluției Euromaidan, biserica Sfântul Ioan Teologul a Mănăstirii Sfântul Mihail din Kiev a fost transformată în spital, cu îngăduința patriarhului Filaret, pentru tratarea revoluționarilor. Același ierarh a contribuit cu clerul său la achizițioarea a 20 de ambulanțe pentru a aduce la Kiev soldații răniți în luptele cu separatiștii din Donetsk și Luhansk, ajutați militar și încurajați de Moscova. În discursurile sale, președintele Petro Poroshenko a afirmat că prin parteneriatul Stat-Biserică se pot soluționa problemele dificile și se pot vindeca rănilor națiunii. Poroshenko a precizat de multe ori că Rusia folosește chestiunile religioase în propaganda sa pentru divizarea națiunii ucrainene. Totuși, mitropolitul Onufrie al Bisericii Ortodoxe Ucrainene-Patriarhia Moscovei, chiar la întronizarea sa, a cerut ca în zonele de conflict să se încerce oprirea luptelor, iar acolo unde preoții ortodocși au încurajat sau au participat la violențe, autoritățile statului să investigheze cazurile care contravin învățăturii Evangheliei și să ia măsuri legale. Au existat ierarhi care au încurajat populațiile minoritare, precum românii din Bucovina de Nord, regiunea Cernăuți, să nu accepte înrolarea în armata

ucraineană care ducea luptele din est cu separatiștii ruși, învinuind SUA de declanșarea acestui răzoi civil. La rândul său, patriarhul Filaret a cerut SUA ca ucrainenii să se poată înarma cu ajutor occidental, acțiune respinsă atunci de liderii politici europeni, îngrijorați de declanșarea unui război de amploare. Clerul ortodox filorus a încurajat în zonele de conflict violențele separatiștilor și au contribuit prin propagandă la susținerea războiului. Chiar sabotarea Sfântului și Marelui Sinod Panortodox din Creta (2016) de către Biserica Ortodoxă Rusă a fost un joc politic făcut în interesul guvernului de la Moscova și a dorinței de păstrare sub jurisdicție a Bisericii Ortodoxe Ucrainene.

În mod ironic evenimentele politice petrecute în timpul Revoluției din Kiev și agresiunea rusă din Crimeea și Donbas au fost cele care au galvanizat pașii finali care au determinat o totală îndepărtare de Patriarhia Moscovei. Autocefalia ucraineană a devenit sinonimă cu eliberarea de sub tiranie. În trecut, ucrainenii l-au identificat pe țar și pe episcopii care i-au jurat loialitate cu tirania. În perioada sovietică „Moscova Roșie” a devenit noul tiran, pentru ca astăzi Vladimir Putin și patriarhul Chiril să dobândească aceeași imagine, de noi stăpânitori despotici. Chiar patriarhul ucrainean Filaret l-a numi pe Putin „noul Cain”.

În lungul discurs care a precedat invazia militară a Ucrainei din 24 februarie 2022, președintele rus Vladimir Putin a făcut referirii la teme religioase care să justifice războiul pe care l-a definit ca fiind bătălie pentru identitatea națională și denazificarea Ucrainei. În gândirea politică a lui Putin, teritoriile Ucrainei ar fi de drept pământul Rusiei, iar rușii și ucrainenii ar forma un popor cu rădăcini în knezatul kievean care a luat ființă în secolul al X-lea. Conform istoriilor naționaliste, prințul Vladimir al Kievului a acceptat creștinismul în 988 și a înființat un regat care a devenit predecesorul statelor moderne Ucraina și Rusia. Pentru patriarhul Chiril al Moscovei ucrainenii și rușii care „vin dintr-o cristelniță din Kiev... și au o soartă istorică comună” formând un singur popor. Ucrainenii consideră că atât discursul lui Putin cât și ideile patriarhului Chiril ignoră lunga istorie a independenței ucrainene și peisajul religios al Ucrainei care este mult mai divers cu puternice rezonanțe europene¹⁸.

18 Razumkov Center, *Religion and Church in Ukrainian society: a sociological study of 2018*, Kiev 2018, pp. 4-13.

https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya_eng.pdf

Autocefalia Bisericii Ortodoxe din Ucraina – Patriarhia Kievului a produs mari emoții, dar și un lung șir de comentarii, deseori tensionate și false care au creat un deserviciu clar unității Bisericii Ortodoxe¹⁹. Schisma care afectează viața religioasă din Ucraina de zeci de ani a devenit și mai problematică cu trecerea anilor și cu profundele transformări politice, producând o ruptură adâncă în rândul clerului bisericesc cu multe consecințe tragice. În timpul Sfântei Liturghii rostim rugăciunea pentru *bunăstarea Sfințelor lui Dumnezeu Biserici și pentru unirea tuturor și invocăm unitatea credinței și împărtășirea Duhului Sfânt*, cu toate că în realitate acest lucru nu este vizibil. Suntem conștienți că Duhul Sfânt se găsește în unitate. Părinții Bisericii învață că un creștin iubește și se roagă pentru toți oamenii și cu atât mai mult pentru frații și surorile de aceeași credință. Suntem creștini adevărați când avem sentimentul profund că suntem mădulare ale trupului mistic al lui Hristos, ale Bisericii. În octombrie 2018, Patriarhia Ecumenică a acceptat apelul ierarhilor ucraineni pentru recunoașterea statutului canonic și al comuniunii depline după două decenii de excludere de la împărtășirea cu restul ortodocșilor din întreaga lume. La 5 ianuarie 2019, patriarhul Bartolomeu I al Constantinopolului, a semnat tomos care a recunoscut oficial existența Bisericii Ortodoxe Autocefale a Ucrainei. Tomosul patriarhului ecumenic a avut scopul de a reuni toate bisericile ortodoxe din Ucraina. Decizia a îmbrăcat o serie de motivații canonice și jurisdicționale având la bază relațiile istorice care au existat între Patriarhia Ecumenică și Biserica Ortodoxă Rusă timp de cinci veacuri. Tomosul din nefericire nu a adus unirea, tensiunile dintre Biserica Ortodoxă Ucrainiană-Patriarhia Kievului și Biserica Ortodoxă Ucrainiană-Patriarhia Moscovei au continuat.

La rândul lor Bisericilor Ortodoxe au ezitat să se alăture Patriarhiei Ecumenice pentru a recunoaște autocefalia Biserica Ortodoxă Ucraineană-Patriarhia Kievului²⁰. De altfel, comunitatea creștină ortodoxă

19 Evagelos Sotiropoulos, „The Ecumenical Patriarchate and Ukraine Autocephaly”, în *The Ecumenical Patriarchate and Ukraine Autocephaly. Historical, Canonical and pastoral Perspectives*, Order of Saint Andrew the Apostle, Archons of the Ecumenical Patriarchate, Editor Evagelos Sotiropoulos, 2019, p. 3.

20 Thomas Bremer, Sophie Senyk, „The Current Ecclesial Situation in Ukraine: Critical Remarks”, în *St Vladimir's Theological Quarterly* (Vol. 63, no. 1 – 2019), pp. 27-58. https://www.academia.edu/44883049/A_Rejoinder_to_Professors_Bremer_and_Senyk_Regarding_Their_Article_The_Current_Ecclesial_Situati

atât din Ucraina, cât și din întreaga lume trăiește încă consecințele acestui act²¹.

În februarie 2020 a avut loc întâlnirea de la Amman a reprezentanților Bisericilor Ortodoxe găzduită de patriarhul Teofil al III-lea al Ierusalimului, având ca temă discutarea situației religioase din Ucraina. Întrunirea a prezentat provocările cu care se confrunta Biserica Ortodoxă din Ucraina și problema primatului Patriarhiei Constantinopolului în cadrul ortodoxiei care se impune a fi reafirmat clar și mai puternic mai ales în problema acordării autocefaliei Bisericilor Ortodoxe locale. În momentul actual Patriarhia Kievului militează pentru înglobarea Bisericii Ortodoxe Ucrainiene-Patriarhia Moscovei, acțiune susținută politic de guvernarea Volodimir Zelenski²². Susținerea jurisdicției Patriarhiei Moscovei în teritoriile ucrainene a început să fie văzută ca trădare de țară, planând asupra clerului care o acceptă suspiciunea de colaborare cu dușmanul poporului. Indiferent de cum se va încheia acest război, Biserica Ortodoxă este chemată să regândească o service de principii canonice și administrative care au lăsat imaginea unei lipse de unitate care în viitor poate afecta viața credincioșilor ortodocși.

Bibliografie:

- ✦ BĂBUȘ, Emanoil, „Uniatismul european. Bilanț și perspective”, în *Studii Teologice*, nr.1-2, 2003, pp. 36-49.
- ✦ BREMER, Thomas, Senyk, Sophie, „The Current Ecclesial Situation in Ukraine: Critical Remarks”, în *St Vladimir's Theological Quarterly* (Vol. 63,

on_in_Ukraine_Critical_Remarks_ ; Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century, Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe, editat de Lucian N. Leustean, Routledge, 2014. https://books.google.ro/books?id=zt2vAwAAQBAJ&pg=PA773&lpg=PA773&dq=lucian+n.+leustean+CV&source=bl&ots=3hU4fZNM9t&sig=ACfU3U2ekJ1L_Fkb-Z5WaNJxhxqkZR_7F6w&hl=ro&sa=X&ved=2ahUKEwiK_p-vlqT6A-hVNxwIHHQobDxsQ6AF6BAgPEAM#v=onepage&q=lucian%20n.%20leustean%20CV&f=false

21 Nicholas E. Denysenko, *The Orthodox Church in Ukraine: A Century of Separation*, DeKalb, IL Northern Illinois University Press, 2018.

22 Lucian N. Leustean, Vsevolod Samokhvalov, „The Ukrainian National Church, Religious Diplomacy, and the Conflict in Donbas”, în *Journal of Orthodox Christian Studies*, Volume 2, Number 2, 2019, pp. 199-224.

- no. 1 – 2019), pp. 27-58. https://www.academia.edu/44883049/A_Rejoinder_to_Professors_Bremer_and_Senyk_Regarding_Their_Article_The_Current_Ecclesial_Situation_in_Ukraine_Critical_Remarks_ ;
- Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century, Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe, editat de Lucian N. Leustean, Routledge, 2014. https://books.google.ro/books?id=zt2vAwAAQBAJ&pg=PA773&lpg=PA773&dq=lucian+n.+leustean+CV&source=bl&ots=3hU4fZ-Nm9t&sig=ACfU3U2ekJIL_FkbZ5WaNJxhxqkZR_7F6w&hl=ro&sa=X&ved=2ahUKewiK_p-vlqT6AhVNxwIHHQobDxsQ6AF6BAGPEAM#v=onepage&q=lucian%20n.%20leustean%20CV&f=false
 - COTAN, Constantin Claudiu, „Russian-Ukrainian Conflict and the Orthodox Church”, în *International Conference: Globalization, International Dialogue and National Identity*, 2nd Edition (GIDNI 2), Târgu Mureș, Petru Maior University, Editura Arhipelag XXI, 2015, pp. 45-57.
 - COTAN, Constantin Claudiu, *Biserica și statul. Biserica Ortodoxă în secolul al XX-lea*, Iași, Editura Vasiliana'98, 2009.
 - DENYSENKO, E. Nicholas, *The Orthodox Church in Ukraine: A Century of Separation*, Cornell University Press, Northern Illinois Press, 2018.
 - DRAGNEV, Demir, „Evoluția relațiilor politice româno-polone în lumina unei noi publicații de documente”, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 2002, nr. 1-2, pp. 66-69.
 - DURA, Nicolae, „Forme și stări de manifestare a autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române de-a lungul secolelor. Mărturii istorice și canonice”, în *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1985, p.291.
 - LEUSTEAN, N. Lucian, Samokhvalov, Vsevolod, „The Ukrainian National Church, Religious Diplomacy, and the Conflict in Donbas”, în *Journal of Orthodox Christian Studies*, Volume 2, Number 2, 2019, pp. 199-224.
 - MIRONOWICZ, Antonie, „The Activities of the Patriarch Teofanes III in the Polish-Lithuanian Commonwealth”, în *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, Bialystok, 2007, pp. 77-86.
 - MIRONOWICZ, Antonie, *The Orthodox Church in Poland*, The monastery in Supraśl-Bialystok, 2005.
 - POSPIELOVSKY, Dimitry, *The Orthodox Church in the History of Russia*, St. Vladimir's Seminary Press, 1998.

- Razumkov Center, *Religion and Church in Ukrainian society: a sociological study of 2018*, Kiev 2018, pp. 4-13. https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya_eng.pdf
- RUNCIMAN, Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press, 1968, p. 263).
- SCHMEMANN, Alexander, „Russian Theology: an introductory survey”, în *St. Vladimir's Theological Quarterly*, vol. 16, number 4/1972, p. 186.
- SENIK, Sofia, „Biserica Ortodoxă din Ucraina în secolul XX”, în *Biserica Ortodoxă din Europa de est în secolul XX*, coord. Christine Chaillot, traducere de Liliana Donose Samuelsson, București, Editura Humanitas, 2011, pp. 364-365.
- SOLJENIȚÎN, Al., *Chestiunea rusă la sfârșit de secol XX*, București, Editura Anastasia, 1995.
- SOTIROPOULOS, Evangelos, „The Ecumenical Patriarchate and Ukraine Autocephaly”, în *The Ecumenical Patriarchate and Ukraine Autocephaly. Historical, Canonical and pastoral Perspectives*, Order of Saint Andrew the Apostle, Archons of the Ecumenical Patriarchate, Editor Evangelos Sotirooulos, 2019, pp. 3-7.
- STAN, Liviu, „Despre autocefalie”, în *Ortodoxia*, nr. 3, 1956, p.387.
- TOLLET, Daniel, „Les tentatives de suppression du rite grec dans la Confederation polono-lituanienne a la fin du XVIIe siecle et au debut du XVI-^e siecle”, în *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, Bialistok, 2007, pp. 117-129.